

ענין "תלתא דפורענותא", א"כ, הוא מנהג ארץ-ישראלי שמקורו בפסיקתא [דרב כהנא]⁴ מן התקופה הביזנטית, ואולם אינו נזכר כלל בספרות התלמודית, לא בבבלי ולא בירושלמי.

אמנם מצינו במדרש איכה רבה א כט (על הפסוק "גלתה יהודה" [איכה א ג]):

ד"א "כל רודפיה השיגוה בין המצרים" (שם א ג) — ביומין דעקא מי"ז בתמוז עד ט' באב, שבהן קטב מרירי מצוי... וכו'. ועל פי יסוד זה נקבע בבמדבר רבה יב ג:

א"ר הונא בשם רב יוסף: ...קטב מרירי... שולט משבעה עשר בתמוז עד תשעה באב. חזקיה ראה אותו ונפל על פניו ומת...⁵.

עמ' 349], והציע הצעות אחרות, כגון ר' אליהו ור' משולם. ואכן, בעקבות דבריו של כ"ץ, חזר בו אורבך במהדורתו הרביעית, 'ירושלים תש"מ, עמ' 617–618, והביא גם את דברי הר"ש אברמסון, לשוננו לעם רעב, תשל"ז, עמ' 50, שלדעתו הכוונה לר' משולם. ואולם מסיים אורבך שאין לנו "מקור שבו הוא מחזה דעתו בנדון", וע"כ נשאר בכך "שאין בידינו להוכיח את זהותו של רב החובל". ואילו אנו, את אשר עלה בדעתנו כתבנו.

עוד יש להעיר על דוגמה נוספת של פסיקה שלא על פי הגמרא בתחום ההפטרות, והוא מנהג בני ג'רבה המפטירין בשבת פ' שמות ביתזקאל טז, בפרק "הודע את ירושלים", ולא כדין המשנה והגמרא שבמגילה כה ע"א ע"ב, שם נאמר "אין מפטירין ב'הודע את ירושלים". ראה ספר ברית כהונה השלם, לר' משה הכהן⁴, ח"א, בני ברק תש"ן, חלק או"ח, עמ' לב. וכך דעתו של הרמב"ם וכו'. וראה מש"כ על זה נתום סלושץ, בספרו האי הפלאי (האי ג'רבה), עמ' 165, שלדעתו דבר זה מעיד על קדמות המנהג. הוא נוהג גם בטריפולי וכמסלאתה, ששם נוהגים בדרך כלל כמנהגי ג'רבה. ונראה לו ששינוי זה הגיע דרך מצרים, משום שבכתבי הגניזה מצאו הפטרות אלו כתובות על הקלף. וראה בהמשך דבריו המענינים, ועוד מה שכתב בספרו ספר המסעות: מסע בארץ לוב ח"א (כתבים נבחרים כרך א), תל-אביב תרצ"ח, עמ' 90, ואכמ"ל.

4 ראה במבוא לפסיקתא דרב כהנא, מהדורת מנדלבוים, ניו-יורק תשכ"ב, עמ' טו ואילך. וראה בספר המנהגי, מהדורת י' רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' רפד הערה לשורה 2. ענין זה נחקר הרבה. ראה סיכום דברים בספרו של י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל-אביב תשל"ב, עמ' 431 הערה 13, שם גם צוינה הביבליוגרפיה העיקרית. וראה עוד בהשלמות ותוספות למנהגי ישראל ח"ב, הערה לעמ' קכא סוף הערה *1, דוגמה נוספת למנהג שלכאורה אינה על פי הגמרא (הירושלמית), וכן לעיל בפרק א סוף הערה 8.

5 התיאור של קטב מרירי שהובא שם מענין הוא: אמר רב הונא בשם רב יוסף: קטב מרירי עשוי קליפין קליפין, שערות שערות, עינים עינים. א"ר שמעון בן לקיש: ועין אחת קבועה לו בלבו, וכל מי שהוא רואה אותה אין לו חיים מעולם... וכל מי שהוא רואה אותו נופל ומת וכו'. על קטב מרירי בכלל, ראה בספרו של ר"ר מרגליות,

וכן במדרש תהלים צו ג (מהדורת באבער עמ' 397):
ואינו שולט לא בצל ולא בחמה, אלא בין צל לחמה... ושולט מארבע
שעות עד תשעה שעות משבעה עשר בתמוז עד תשעה באב.
ובתנחומא באבער נשא כז (עמ' 40):

...זה קטב מרירי, שכל מי שרואה אותו אין לו חיים [בעולם], בין
אדם בין בהמה ובין חיה. כיצד עשוי? ראשו דומה לעגל, וקרן אחת
יוצא מתוך מצחו, והוא שולט משבעה עשר בתמוז עד תשעה באב...
וכו.⁶

ועל יסוד מקורות אלה נפסק בשלחן ערוך (או"ח סי' תקנא ס"ק יח),
על פי כמה ראשונים⁷: צריך ליזהר מי"ז בתמוז עד ט' באב שלא לילך
יחידי מד' שעות עד ט' שעות, ולא יכו התלמידים בימים ההם.

מלאכי עליון, ירושלים תש"ה, עמ' רפד, ובמאמרו הגדול של M. Grünbaum,
Beitrage zur vergleichenden aus der Hagada ZDMG ב-לא, 1877,
בעמ' 253-251 שם. עוד M. Grünbaum, Beiträge zur vergleichenden aus der Hagada
ZDMG ב-לא, 1877, בעמ' 253-251 שם. עוד ראוי לציין
את המלאך (הרע?), Meririm, שהוזכר בספרו של B. Camfield, A Theological
Discourse of Angels, לונדון 1678, ובספרו של F. Barrett The Magus, לונדון
1801, וצינונו בספרו של G. Davidson A Dictionary of Angels, ניו-יורק לונדון
1967, עמ' 190, ערכים Meririm, Meresin.

- 6 וראה בהערת המהדיר שם אות קמט. ע"ע בילקוט ראובני וישלח סי' עא.
7 כגון שבלי הלקט סי' רסג עמ' 252, רוקח סי' שט, ספר חסידים, מהדורת ויסטינצקי,
סי' תתשיב עמ' 367 וכו'. ואולם בתוספות יומא עז ע"ב נאמר (בשם רבינו תם):
...ומה שהעולם אין נוהרים עכשיו בזה, לפי שאין אותה רוח רע שורה באלו
המלכויות. (וראה תוס' חולין קז ע"ב). וראה בספר מאורי אור, לר' אהרן וירמש
(מיץ תקפ"ב) שכתב: ...קטב מרירי ביארתי לעיל פסחים קיא דהאידנא בטיל מימי
אביי, והמדרש שהביא הב"י הוי קודם אביי. ובוה מבואר דלא נהיגין להזהר,
ולא נשמע בזמנינו מעולם, רק שיחת נשים ותינוקות. ותמיהני על הב"י שלא התעורר
בזה... וכו'. וראה עוד בטורי אבן לחגיגה ג ע"ב, שהקשה ששם איתא: איזה שוטה?
היוצא יחידי בלילה. ובפסחים קיב איתא דלא יצא יחידי בלילה, לא בליל ד'
ולא בלילי שבתות (משום אגרת בת מחלת). משמע דבשאר ימים מותר. ותירץ:
דאחר שגזר אביי מותר לצאת יחידי בלילה. (ראה הסוגיא בפסחים קיב ע"ב).
ובעל יוסף אומץ, ר' יוסף יוזפא האן גוירלינגן, פראנקפורט ע"ג מאין תרפ"ח (ד"צ
ירושלים תשכ"ה) עמ' 348, כתב: יש הרבה דברים שאסרו חכמים ז"ל מפני סכנת
רוח רעה או מזיקין... אפשר שמה שלא כתבו אותם הפוסקים הוא מפני שאין
טבעי בני אדם שוים עתה כמו שהיו בימיהם. וזה יוכיח, שהרי כמה דברים אמרו
בגמרא שיש בהם סכנה גדולה מאד, ומעולם לא שמענו ולא ראינו מי שינוק
מהם... (אמנם בהלכות בין המצרים לא הזכיר ענין זה). וראה עוד בספר שמירת
הגוף והנפש, לר' יוסף יצחק לרנר, ירושלים תשמ"ח, עמ' שכא, שמביא בשם

ואולם בבבלי פסחים קיא ע"ב נאמר:

מחד בתמוז עד שיתסר ודאי שכיחי⁸. מיכן ואילך ספק שכיחי ספק לא שכיחי וגו'.

הרי אומר שהגמרא מכירה בסכנה ודאית של קטב מרירי רק מראשית חדש תמוז ועד לששה עשר בו, ואילו, כפי הנראה, המסורת המייחסת את הסכנה לשלושת השבועות של "בין המצרים" היא מסורת ארץ-ישראלית מימי האמוראים (שנתפרסמה בא"י בתקופה הביזנטית)⁹.

החזון איש שאמר דאחר גזירת אביי אין לחשוש למזיקין (מפי הר"י קניבסקי: אביי כבר גירש את כל המזיקין).

8 ראה בפסחים שם: תרי קטב מרירי הוו, חד מקמי טיהרא וחד מבתר טיהרא. דמקמי טיהרא קטב מרירי שמו ומחזי בי כדא דכמכא והדר ביה בחשא. דבתר טיהרא קטב ישוד צהרים שמו, ומחזי בי קרנא דעיזא והדר ביה כנפיא. אביי היה שקיל ואזיל רב פפא מימניה ורב הונא בריה דרב יהושע משמאליה. חזייה לההוא קטב מרירי דקא אתי לאפיה דשמאליה. אהדריה לרב פפא לשמאליה ולרב הונא בריה דרבי יהושע לימיניה. א"ל רב פפא: אנא מאי שנא דלא חשש לי? א"ל: את שעתא קיימא לך. מחד בתמוז עד שיתסר ביה ודאי שכיחי. מכאן ואילך ספק שכיחי ספק לא שכיחי... וכו'.

9 אמנם, לכאורה, מאמרים על קטב מרירי הובאו גם ע"י אמוראי בבל, כגון: אביי, רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע, בפסחים שם. ואולם שם לא נזכרו התאריכים בהם הוא מזיק. ציון התקופה הובא במאמרו של רב הונא בשם רב יוסף בבבמדבר רבה שם, ונראה לכאורה שהוא רב יוסף בר חייא, מגדולי אמוראי בבל בדור השלישי, שתלמידו רב הונא (=ר' חונא בר אבין הכהן) למד אצלו בצעירותו ואח"כ עלה לא"י, כהא דירושלמי ר"ה ב ב וכו'. ואולם במדרש תהלים שם הגירסא היא: אמר ר' הונא בשם ר' יוסי, והוא ר' יוסי האמורא הא"י בן הדור הרביעי, ואילו ר' הונא הוא ר' הונא (=חונא) הא"י בן הדור הרביעי והחמישי שמצאנוהו מבקר אצל ר' יוסי ללמוד ממנו בירושלמי קידושין א ו, סוף עד. (ראה על כך במבוא לתלמודים מאת הר"ח אלבק, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 387). ונראה כי גירסתו של מדרש תהלים עיקר. וקצת סעד לכך מהא דמדרש תהלים שם, שלאחר מאמרו של ר' הונא בשם ר' יוסי בא מאמרו של ר' פנחס [הכהן] בר חמא: מעשה בחד שראה אותו ונכפה על פניו וכו', והוא ר' פנחס שהיה לו לר' יוסי כתלמיד חבר (ראה אלבק שם עמ' 347-348). ובין מאמרו של ר' הונא בשם ר' יוסי לבין זה של ר' פנחס הכהן בר חמא מובא שם מעשה: חזקיהו ראה אותו ונפל על פניו וכו', והוא אמורא א"י בן אותו הדור, שהלך עם ר' חונא ור' פנחס לבקר אצל ר' יוסי בחוליו (ירושלמי פאה ג ט) ולשאול בשלמו וללמוד ממנו (ירושלמי קידושין שם, ראה אלבק שם עמ' 391-392). (ובבבמדבר רבה שם נאמר: אמרו: יהודה בן ר' שמואל ראה ולא נפל. אמרו: אעפ"כ מת [וראה א' היימאן. תולדות תנאים ואמוראים, לונדון עת"ר 1910, עמ' 570-571, ערך יהודה בר ר שמואל]. ואולם נראה כי הגירסא העיקרית היא כהא דאיכה רבה שם: מעשו

בחסיד אחד שראה אותו ונפל על פניו ומת, ויש אומרים יהודה ברכי היה. שמואל חמתי' ולא נפל. אמרו עכן בית, וגו'. שתי המילים האחרונות משובשות, וצ"ל: אמרו אעפ"כ מת. [ראה מדרש תהלים שם עמ' 397 הערה ל]. ויהודה ברכי הוא יהודה ביריבי, בנו של ר' חייא, בן הדור הראשון לאמוראי א"י, ובן זמנו של שמואל הבבלי.

באיכה רבה הקטע על קטב מרירי הוא בעילום שם, וכן הוא בתנחומא נשא שם. (ומאמרו של ר' ברכיה הכהן [ברכי], שהובא לפני כן, הוא מאמר נפרד. השווה דברים רבה ו, ו, ומדרש תהלים שם).

לבסוף נעיר על מאמרו של ר' יוחנן (אמורא א"י שנפטר בשנת 279 לסה"נ, דהיינו בדור השני), שהובא במדרש תהלים שם עמ' 398: ר' יוחנן הוה מפקד לספריא דלא ליהוי מחיין לטליא בין שבעה עשר בתמוז לתשעה באב. הוי "מקטב יסוד צהרים". נראה א"כ שכבר בימי ר' יוחנן ידוע היה כי "קטב" הולך ומזיק ברבים בימים אלה. ואולם הגירסא היותר מקורית היא זו שבבמדבר רבה שם, דשם איתא: ר' יוחנן מפקד לספריא ולמתניא באילין יומיא דלא יהוון טענין ערקא על מניקיא (פי' שלא ישאו רצועה על התינוקות להכותם).

(וראה בשו"ע או"ח תקנא סוף ס"ק יח. וראה בספר בירור הלכה לר' יחיאל אברהם זילבר, או"ח ח"ג, בני ברק תשל"ט, עמ' רצב-רצג, שדן בענין זה ארוכות. והעיר שם [עמ' רצג] על המשנה ברורה שם ס"ק קג, שכתב: ולא יכו התלמידים — מפורש במדרש [רבה] דאפילו ברצועה יש ליזהר. וכתב שם הרב זילבר: ונראה שהכוונה דלא דוקא בשוטים ומקלות שהוא מכת אכזרי אלא אפילו ברצועה קטנה שהתירו בשו"ע יו"ד סי' רמה סע' י' נמי יש ליזהר, והוא הדין כל הכאה כל דהו אפילו שלא ברצועה. וכ"כ הפרי מגדים במשבצות זהב ס"ק יט, דאפילו הכאה כל דהו אסור, ומובא בכף החיים, וכ"כ בתוספות חיים כלל קלג, וכן במדרש תהלים ושבלי הלקט ותניא רבתי שם לא נזכר רצועה כלל. וע"ש בהמשך דבריו המאלפים). אמנם המלים "אילין יומיא" מתייחסות לכאורה למה שמצינו לעיל מינהון, "ומרירי שולט משבעה עשר בתמוז ועד תשעה באב". ואולם ה"סוגיא" שם בבמדבר רבה מורכב כולו מקטעים שונים ששובצו יחד, עד שקשה לדעת כיצד נאמרו הדברים במקורם. (וכך למשל באו דברי ר' שמעון בן לקיש "ועין אחת קבועה לו בלבו" כהמשך ישיר לדברי ר' הונא בשם רב יוסף, למרות שרב יוסף חי זמן רב אחרי ר"ש לקיש, ראה לעיל). ושם נאמרו המלים "אילין יומיא" במקורן על ימים אחרים. ולאחר דברי ר' יוחנן בא בבמדבר רבה שם מאמר נוסף: ר' שמואל בר רב יצחק הוה מפקד לספריא ולמתניא באילין יומין דיהוין מפטירין טליא בד' שעין, וכו'. ואילו במדרש תהלים בא מאמר זה לפני מאמרו של ר' יוחנן ללא כל ציון של זמן, וצ"ל: ר' שמואל בר יצחק הוה מפקד לספריא דיהוון מפנין לטליא בארבע שעות. (והוא ר' שמואל בר יצחק, בן זמנו של ר' יוחנן. ראה אלבק שם עמ' 264-267. ועוד ראה הערתו של באבער במדרש תהלים שם עמ' 397 הערה לא, ונראה כי גירסתנו היא העיקרית). וראה להלן סעיף 5.

על כל פנים, נראה לומר כי המסורת הזאת על קטב מרירי המזיק בראש חוצות בין י"ז בתמוז לבין ט' באב, הינה בעיקרה מסורת א"י, ואולי כבר מימי האמוראים המוקדמים (ר' יוחנן), ובודאי מימיהם של אמוראי א"י אשר בדור הרביעי והחמישי. מסורת זו הועברה לבבל בדורם של אביי ורבא (דור רביעי, זמנו של ר' יוסי

[מא]

בא"י), ללא ציון מפורש של הזמן. בא"י נתפרסמה מסורת זו במקורות ביזנטיים (במדבר רבה, מדרש תהלים, תנחומא באבער), ואילו בבבל ידוע היה על תקופה אחרת בה עיקר פעילותו, והיא מר"ח תמוז ועד ט"ז בתמוז.

ומאחר ודנים אנו בקטע שבמדרש איכה, פניתי לידידי מר פנחס מגדל, שמי כמוהו בקי במדרש זה, ובטובו העיר לי הערותיו היקרות, והבאתי אותן כלשונן:

החומר שצוטט בהע' 9 הוא בעיקר ממדרש תהלים, מדרש תנחומא נשא, ובמדבר רבה. ואולם, כי החומר שבמדרשים הללו נמצא כבר במדרש איכה א, ג (מהד' באבער, עמ' 63-64), ושם לא בעילום שם. שכן שם מוצעים מאמרים של ר' אבא בר כהנא ור' לוי ור' יוחנן וריש לקיש בתיאורו. בנוגע לכך, יש להעיר שבכתב-היד של המדרש מופיעים דברי ריש לקיש (או ר' שמעון בן לקיש) כך:

וריש לקיש אמ': עין אחת קבועה (או 'נתונה') על לבו;
וכל מי שהוא רואה אותה (!) מיד נופל ומת.
ומעשה בחסיד אחד שראה אותה (!) ונפל ומת.

ויש אומרים ר' יהודה בר' [היה].

שמואל חמתה [נ"א: ראה אותה] ולא נפל; אעפ"כ — כך בכל הנוסחאות הטובות! — מת.

הווה אומר, מי שרואה את העין האחת שבלבו של המזיק 'נופל ומת'. (האם אין כאן שימוש נדיר של הפועל 'נפל'? כנראה 'נופל' אינו = 'מת'; שמא רומז הוא למצב אנוש ('נפל למשכב'), או מצב מסוג אחר (seizure?). [בנוסחאות הטובות 'נופל', ולא 'נופל על פניו', שאין לו שום משמעות בהקשר זה, לפענ"ד!].

וכן במדרש איכה שם מופיעים המאמרים של ר' יוחנן ור' שמואל בר רב יצחק על הציוויים אל הסופרים והמשנים 'באילין יומיא'. (ושם ברוב הנוסחאות גם במאמרו של ר' שמואל בר רב יצחק מוזכר 'באילין יומיא'. וכך נראה לי הגיוני שמדובר גם כאן בתקופה של 'בין המצרים'). אך יש לשים לב לכך ששם אין הסיבה למנהגים מפורש, ואין קשר מפורש ל'קטב' (כמו שהוא נמצא במדרש תהלים שם), אם כי יש להניח (מן ההקשר לפחות) שכך היא סיבת הגזירות — מפני המזיקין ששולטים בתקופה זו ובשעות האלה. [אך שמא רק מעריכת החומר בהקשרו במדרש עולה הקשר בין הגזירות הללו ובין 'קטב' דווקא?]

לסיכום: ממדרש איכה יוצא שפרטים הנוגעים ל'קטב' מובאים בפי חכמים מן הדור השני והשלישי לאמוראי ארץ-ישראל; ומובאים סיפורים על הדור הראשון של אמוראים (ר' יהודה בר' ; שמואל) בקשר אליו. אמנם, קשר ישיר בין 'קטב' ובין התקופה 'בין המצרים' מובא רק בתחילת הקטע (בעילום שם — ויש להעיר על שינוי נוסח שם: 'שבהם קטב מרירי שולט / מצוי), וקשר בין התקופה של 'בין המצרים' ובין המזיקין ('קטב') גם במאמרו השני של ר' יוחנן (וכנראה גם של ר' שמואל בר רב יצחק). גם הסיפור על ר' אבהו מדבר על 'מזיק', אם כי אין קשר מפורש לא ל'קטב' ולא לתקופה המסוימת הזאת (וכנראה הובא בעקבות המאמרים על אנשים שנפגעו מראיית עינו של 'קטב').